

4. a politikai fogalomalkotás helyett a politikai «képek» szintjén történő «gondolkodásra» készítették;

5. torzul jelölték ki a politikum helyét a társadalom egészében, mert a közélet, magánélet és szellemi élet határainak elmosásával a politikum körét hol túl szélesre, hol túl szűkre szabták.

E folyamat káros következményeinek elemzésével — úgy hiszem — többre mehetünk, mint a szellemtörténeti iskolának a «magyar illúzionizmussal» kapcsolatos szólamaival. S azoknál is mélyebbre mehetünk, akik — sommásan — «az úri bitangok országának», vagy «a fasizmus őstalajának» nevezik Magyarországot. Egyúttal bizonyos fokig kulcsot kaphatunk a jelenlegi helyzet megértéséhez.

A legvidámabb barakk

Az alanti beszélgetést megelőzően a szerző az ellenzékiesség szükségességéről és a szomszéd országokbeli mozgásokkal való szolidaritásról elmélkedik. E ponton lép be a képzeletbeli beszélgető partner.

Még egy jóhiszemű és értelmes ember is ezt válaszolhatná erre: — Igaz, hogy Magyarországon nincs komoly, számottevő ellenzék. De kevesebb az *ok* is egy ilyen ellenzék megjelenésére, mint a többi csatlós államban. Ki tagadhatná, hogy ha az összes gazdasági, politikai, szellemi tényezőket figyelembe vesszük, mégis csak nálunk a legelviselhetőbbek a viszonyok. Miért alakuljon ki nálunk egy értelmiségi ellenzék? Hiszen, ha az értelmiségi (és nemcsak az értelmiségi) körülnéz a többi, a Szovjetuniótól függő helyzetben levő országban, azt fogja látni, hogy a jelenlegi helyzetnél csak rosszabbat kaphatunk, jobbat

nem. Jugoszlávia — most függetlenül attól, hogy a legenyhébben szólva se fenéig tejfel — nem ellenpélda, mert a Szovjetuniótól viszonylag független állam.

Azt mondjam-e ennek a jóhiszemű és értelmes embernek, hogy hazudik? Nem mondhatom. Az életszínvonal nálunk jóval magasabb (még a szegény rétegek számára is), mint Lengyelországban és Romániában. A szellemi szabadság — például a művészetek formai kérdéseiben — összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint Keletnémetországban vagy Bulgáriában. Az ideológiai nyomás nem annyira borzalmas, mint a restaurációs Csehszlovákiában. A rendőri terror korántsem olyan nyomasztó, mint magában a Szovjetunióban, vagy Kelet-Németországban, és könnyebben lehet Nyugatra is utazni. 'Kádár körül messze nem csapnak olyan személyi kultuszt, mint Ceausescu körül. És így tovább...

Tehát először csakugyan nem tudok mit mondani. De aztán összeszedem magamat, és a következőket mondom:

— Tisztelt uram, Önnek egy bizonyos pontig igaza van. A baj ott van, hogy Önnél jóval kevésbé értelmes és jóhiszemű értelmiségiek jóval kevésbé értelmes és jóhiszemű formában ugyanazt mondják, mint Ön. És a látszat ellenére ez azt jelenti, hogy Önnek még sincsen teljesen igaza. Mert azok az Önnél kevésbé értelmes és jóhiszemű emberek nagyon csodálkoznak, ha erre én azt bátorkodom kinyögni, hogy hát ha a mi helyzetünk ennyivel kedvezőbb, akkor nagyobbak a lehetőségeink e helyzet további javítására. Pusztán politikai síkon a lengyelek lehetőségei ugyanolyanok, mint a mieink, és — lám — ők ezt kihasználták egy nagyon is erős és széles ellenzék kiépítésére. Miért ne csináljuk mi is ugyanezt?

Mit mondanak erre az Önnél kevésbé jóhiszemű és értelmes értelmiségiek? Meg kell mondanom, 80%-ban úgy néznek rám, mint egy hülyére, és egyszerűen nem értik, hogy mi bajom van még és mit kell a jelenlegi helyzeten javítani. A fennmaradó 20 %-ból 19 viszont nagyon furcsa dolgokat fog erre válaszolni. Azt ugyanis, hogy egy ilyen ellenzék a rendőrség azonnal felszámolna, minden résztvevője a börtönbe kerülne, ahol össze-vissza vernék és aztán a leg súlyosabb ítéletekkel sújtánák őket.

Tisztelt polgártársam, maradjunk ennél a 19%-nál. Nem gondolja Ön, hogy az Ön által is átvett előbbi gondolatmenet és eközött a gondolatmenet között valami ellentmondás van? Mert vagy a « legvidámabb barakk » vagyunk és akkor ilyen dolgok nálunk az ellenzékkel nem történhetnek, vagy pedig az ellenzék pusztá megjelenése nálunk a legborzalmasabb rendőri terrort vonná maga után, és akkor mi a fenétől vagyunk a legvidámabb barakk?

Vajon nem inkább arról van-e szó, hogy a magyar értelmiség egy ügyes szofisztikát talált annak igazolására, hogy *miért nem hajlandó soha semmire nemet mondani?* Ha kell, azt az érvet rángatja elő, hogy nincs is mire nemet mondani, ha kell, azt, hogy úgy se lehet semmire nemet mondani. És ez még a jobbik rész! Mert hogy a rosszabbik rész mit mond, azt majd Ön alább olvashatja.

No már most, tisztelt polgártársam, én aztán nem vagyok különösebben bátor ember. De ha valamitől félek, arról őszintén megvallom, hogy félek tőle és nem kívánom ezt mindenfajta zavaros hókusz-pókusszal megideologizálni. Miért nem tud a magyar értelmiség legalább *idáig* eljutni? Végül is: kisebb baj, ha az ember gyávának érzi magát, mintha elbutul.

Jóhiszemű és értelmes ismerősöm — tegyük fel — *elgondolkozik* és a következőket mondja:

— Igaza van, itt egy nem egészen tisztességes szofisztikával állunk szemben. De milyen alternatívát kínál erre Ön a magyar értelmiség számára? Nemde azt, hogy *kísérletezzen a meglévő lehetőségek szélesítésével, azon az áron, hogy ezeket a lehetőségeket is kockára teszi?* Vajon miért éppen mi csináljuk ezt? Hiszen Ön írta, hogy 1956 októberében a magyar nép túllépte a demokratizálás lehetséges kereteit, és ezzel a demokratizálási folyamatot visszafordította. Mi több: ezt nem csak reálpolitikailag, de morálisan is megkérdőjelezte. Nem kákán csomót keresés-e, ha most állandóan azt mondja, hogy a magyar értelmiség 1956 után az ellenkező előjelű hibát követte el és követi el még ma is?

Nem arról van-e szó, hogy a magyar értelmiség végre megtanult az *adott* lehetőségek között egyensúlyozni?

Lehet-e ezért követ vetni rá? Vajon annak a képződmény-nem, melyet Ön « újkori » Magyarországnak nevez, nem a politikai romanticizmus, a realitásérzék hiánya volt-e a legnagyobb baja?

[...] A jó Isten tudná megmondani, először mióta, az ország élén egy realista csoport és személy áll. A magyar értelmiség nem tehet okosabbat, mint hogy ezt a csoportot és személyt támogatja, vagy legalábbis nem akar neki különösebb problémákat okozni. Mert Önnek az a feltételezése, hogy az értelmiség, pláne a humán értelmiség, politikát és történelmet csinálhat, szintén a magyar politikai romantika egyik alapvető tévedése. A politika — politikusok dolga, legalábbis egyelőre, a humán értelmiség szerepe pedig a mai technizált korban nagyon korlátozott. Igen, ha ma Magyarországon borzalmas igazságtalanságok, jogtalanságok történnének, akkor a humán értelmiségnek — talán minden reális perspektíva nélkül is — ki kellene vágnia a rezet. De nem történnek! A mai vezetés a legjobbat teszi, ami az adott körülmények között tehető. [...] Az Ön számára valamikor 1956 november 4-én, vagy nem bánom 1958 június 17-én megállt az idő. Dehát Ön — ugyebár — szocialista? Tudom: Ön szerint a bolsevik diktatúra a szocializmus eszméjét deformálta. De el kell hogy ismerje: talán a titóista Jugoszlávia kivételével a kádári Magyarország deformálta még a legkevésbé a bolsevik diktatúrák közül. [...]

A szocializmus (tehát a köztulajdonon alapuló társadalmi viszonyok) és a politikai szabadság szintézisét eddig még sehol a világon kitalálni nem sikerült, persze, Kádárék sem találták ki. Elismerem, hogy Magyarországon ma sincs politikai szabadság. Nézze, nem akarom Önt izgatni, és ezért nem mondom azt, amit száz közül kilencven ember mondana ma Magyarországon Önnek a helyemben, hogy az sehol sincs. Elismerem: bármelyik liberális demokráciában több van, mint nálunk. De szellemi szabadság, mely Önnek talán még a politikainál is fontosabb, nálunk is van, sőt, merem állítani: növekedőben van. [...] Magyarországon ma széles nyilvánosságot kapnak olyan művek, melyek a mai magyar társadalmat a legélesebben

bírálják! Karinthy Ferenc novellájában a vidéki funkcionárius réteget valóságos bünszövetkezetnek ábrázolja. A művet be akarták tiltani, de aztán megjelent, sőt színdarabot is írhatott belőle, mert Kádár beavatkozott. Kósa Ferenc a Balczóról írt filmben ugyancsak keserű dolgokat mondhat hősével, 56-ról pedig majdnem azt mondja, hogy forradalom volt. A filmet be akarták tiltani, de aztán Kádár beavatkozott. Moldova György pokolinak mutatja be a vasutasok helyzetét. A könyvet be akarták tiltani, de nyilvánvaló, hogy Kádár beavatkozott. Konrád György — az Önök Konrád Györgye, ő aztán talán még Önnek is csak ellenzéki? Vagy még ő sem? — a « Városalapító »-ban az egész mai Magyarországot valóságos pokolnak írja le. A művet betiltották, de aztán kiadták. Konrád néhány éve még ügyészi figyelmeztetést kapott, ma pedig már az « És » is újra a magyar kultúra értékei közé sorolja, nyilvánvalóan azért,...

— Mert Kádár beavatkozott, ugye?

— Igen. Honnan tudja?

— Mert már háromszor tetszett mondani. És Ön honnan tudja?

— Mit?

— Hát hogy Kádár beavatkozott.

— Mondják. De különben is, a mű megjelent nem? [...] Önnek állandóan 1968 forog a száján, de ha így van, miért nem hajlandó belőle levonni a tanulságokat? *Addig* még lehetett vitatkozni róla, hogy lehet-e valami jobbat csinálni a Kádár-féle pragmatista reálpolitikánál egy, a szovjet érdeklődéséhez tartozó államban. A csehek megpróbálták [...] 1968 augusztus 21.-e minket igazolt, és nem őket.

Most azt mondja, miért nem viselkedünk úgy, mint a lengyelek, sőt ez Önt fel is háborítja, tekintettel a lengyel-magyar kapcsolatok hagyományaira. Dehát először is, a lengyel nem kis nép, mint mi. Aztán ez az egész lengyel-magyar szövetség egyik terméke annak a magyar politikai romantikának, melyről az előbb beszéltünk. Öszintén szólva: két parasztnyúzó köznemesség szövetségében vannak a gyökerei, és ezt akarják Önök, romantikus patrioták ad infinitum folytatni? Aztán Lengyelországban ott van a

katolikus egyház. Erre Ön azt mondja, hogy a mi katolikus egyházunk miért nem viselkedik ugyanígy? Érdekes, hogy Mindszentyt, aki így viselkedett, Ön nem nagyon tisztelte. Örülne, ha Magyarországon a katolikus egyháznak ugyanolyan lelki — sőt fizikai — hatalma volna, mint Lengyelországban? Azt hittem eddig, Ön szabadkőműves. De különben is, Önnek magyarázom, hogy a magyar katolicizmus nem volt nemzeti egyház? Vagy éppen ez a baja Önnek vele? Azt hittem eddig, Ön kozmopolita. Akárhogyis: hogyan várja, hogy a magyar egyház, mely — Ön szerint és Németh Lászlóék szerint — évszázadokon át *rosszul* képviselt egy idegen elvet Magyarországon és azért — Önök szerint — a végzete többé-kevésbé igazságosan érte el, most egyszerre *jól* képviselje Magyarországot egy másik idegen elvvel szemben? [...]

Vajon jó lett volna, ha Kádárék — mondjuk — román módszerekkel licitálják túl a szovjet politikát, hogy *azután* valamit kezdjenek ellene tenni? Azt hittem eddig, Ön utálja az ilyen « úri bitangságokat ». De különben is, mitől jött meg a lengyel munkás esze két évvel 68 után? Attól, hogy majdnem éhenhalt. Azt kívánja Ön talán, hogy a magyar értelmiség sürgősen döntse nyomorba a magyar munkásságot csak azért, hogy itt is legyen egy kis forradalom és Ön ne unatkozzék annyira? Azt hittem eddig, Ön humanista. És végül is: higye el, ezt az egész lengyel jelenséget egy cérnaszál tartja. Ön azt hiszi, hogy a Szovjetunió nem tudja az egészet egy kiskanállal megenni? Hja, ezt hittük 56-ban mi is, ezt hitték 68-ban a csehek is.

— Tehát, uram, akkor ugyanazt csináljuk, illetve ne csináljuk, amit eddig?

— Igen.

— Mert nincs jobb alternatíva.

— Igen.

Egy kicsit gondolkozom.

— Nézze uram, mindez már kétszer volt. Önök itt felfedezik a romantikát meg a realizmust, és azt hiszik, felfedezték a spanyolviaszkot. Nemde, Ön romantikusnak nevez és bélyegez meg egy olyan magatartást, mikor

egy nemzet a *vesztett* ügyhöz tűzön-vizen át makacsul ragaszkodik.

— Ha van lehetőség értelmes kompromisszumra: igen.

— Nos: ebben a században a magyarság alaposan kivette a részét két katasztrófából, és tűzön-vizen át ragaszkodott egy olyan vesztett ügyhöz, mely még rossz is volt, és amelyet ráadásul ösztönszerűen gyűlölnie kellett volna. [...] De az érdekes az, hogy mindkét esetben ebbe a romantikába — és tegyük hozzá, a második esetben kifejezetten *gonosz* romantikába — a magyarságot egy-egy nagyon is realista gesztus hajszolta bele. Mert 1867 aztán csak reálpolitikai aktus volt, *ha a végcél Magyarország európai jelentőségének minél nagyobb megnövelése volt!* Mert milyen alternatívát kínált Kossuth? Ugye, azt, hogy ne állítsuk vissza Magyarország államiságát, bőjtöljük ki a dolgokat egy újabb forradalomig, melyet valószínűleg újra — és még véresebben — le fognak verni, de ha győz, szintén nem a független Magyarországot állítja vissza, hanem Magyarországot az osztráknál jóval műveletlenebb balkáni népek társállamává teszi. Hát ennél csak « jobb » volt 1867?

De bizony Horthyék is « reálisabban » politizáltak, mint Károlyi. Mert mit ígért Károlyi? Egy új forradalmat, *csehszlovák* támogatással, tehát a trianoni helyzet *sub specie aeternitatis* fenntartásával. Ezzel szemben Horthyék, mihelyst nyeregben voltak, kitűzték maguk elé célul Trianon revízióját és mindent ennek az első számú követelésnek rendeltek alá. És ki támogathatta Trianon revízióját? Elsősorban a hitleri Németország, mely egyébként így is, úgy is be kívánt törni Kelet-Európába. Hát csak reális volt szövetségre lépni vele és ezzel három legyet ütni egy csapásra: elérni Trianon revízióját, megakadályozni egy új 1918-19-es forradalmat (valljuk be: nagyon kevesen akarták, főleg 19 miatt), egyszersmind megelőzni a totális nemzeti szocialista hatalomátvételt? Micsoda politikai mesterhármas! És 1938-41 között ki is jött a lépés. 1942-43-ban pedig már a demokratikus ellenzék is úgy gondolkozott: *nem szabad Horthynak kényelmetlenségeket okozni*. Nem érzi Ön az analógiákat? Hát csak jobb volt Horthy-Kállay Magyarországa, mint Pavelic

Horvátországa, Tiso Szlovákiája, Antonescu Romániája? De mi lett a vége? Jugoszlávia már 1941-től felkelt a nácik ellen, a románok 44 augusztusában átálltak, a szlovákok hat nappal később felkeltek. És mi? Hiszen a magyar zsidóságot sem sikerült megmenteni, ebben a vonatkozásban még a román vezetés is tisztességesebben viselkedett! Tudja Ön, mikor lettem én « homo politicussá »? 1944 október 15-én. [...]

Tehát mi lett '67 vége? Hogy Magyarországot megcsonkították, és a kiegyezés rendszere helyett lett vörös terror meg fehér terror. Mi lett a Horthy rendszer vége? Magyarországot megszállták a nácik, legyilkoltak 400 ezer zsidót, egy csomó ellenállót, aztán megszállta a Szovjetunió, jött Rákosi és így tovább, és mindamellet egy tenyérnyi területet vissza nem kapott, pedig a nagy cirkusz ezért volt, nem?

Mi volt a baj, uram, mindkét esetben? Az, hogy egy *etikailag* rosszabb álláspontot foglaltunk el bizonyos *helyzeti* előnyök kedvéért. De, ismétlem: etikum és politikum között *van* összefüggés, akármilyen kényelmetlen ez a magyar értelmiség számára. Az erkölcsileg alacsonyabbrendű döntés a még alacsonyabbrendű döntések sorozatát indítja meg, és ezek előbb-utóbb a szűkebb értelemben vett reálpolitika szférájában sem fizetődnek ki.

— Csak nem azt akarja mondani, hogy ma is ilyen katasztrófák felé haladunk? Semmi jel nem mutat erre.

— Lehet, uram, nem tudom. De kétszer fizettünk rá a « reálpolitikusainkra ». Ha már annyira szkeptikus népé váltunk '56 után, amilyené váltunk, akkor talán megengedhetnénk magunknak azt a luxust, hogy ne csak a vizionárius politikusokkal szemben legyünk szkeptikusak, de a reálpolitikusokkal szemben is. [...]

— 1867 és 1920 nemzedékének voltak alternatívái. Végre lehetett volna hajtani az Eötvös-féle nemzetiségi törvényt, lehetett volna csak az etnikai határokat visszakövetelni. De milyen alternatívák voltak 1956 októbere után? A XX. kongresszus és október között csakugyan volt egy alternatíva a sztálinizmus és egy liberalizált « kommunizmus » között. Mi azonban — hiszen Ön írta — nem értettük meg ezt az alternatívát. Ne haragudjon,

de ebben az Ön Nagy Imréje és Losonczy Gézája is hibás. Elkapta őket a sztálinizmus elleni erkölcsi felháborodás, és ezt a felháborodást az utcára vitték, egy országban, mely alapvetően kommunistaellenes volt. A felkorbácsolt kommunistaellenes hullám persze rögtön ő ellenük is fordult. Hagyján, de nem volt reális alternatívája (most függetlenül attól, hogy programja sem)! Október tálcán vitte a sztálinistáknak az érvet: íme, idevezet a XX. kongresszus, idevezetnek az engedmények! Egészen természetes lett volna, hogy Magyarországon — máshol is, de leginkább mégis itt — 1956 októberét egy sztálinista restauráció követi! Gondolja csak meg, mennyire megszilárdította Ulbricht hatalmát a jóval enyhébb 1953 június 17. Igen, ha nincs Kádár! Ördögbe is, Ön politológusnak képzelem magát, és közben úgy beszél, mint egy 15 éves gyerek? [...] Vagy azt hiszi, Nagy Imre Magyarországa olyan sokban különbözne Kádárétól? Semmiben! No, talán a parasztságot nem erőszakolták volna téeszekbe, de hát végül is ez is bevált! Melyik ma Kelet-Európa lesgzegényebb parasztsága? A magángazdálkodó lengyel!

Magyarország 1959 végétől lassan, de annál bizonyosabban emelkedni kezdett. [...] És a lassú emelkedés, liberalizálódás túlélte Hruscsov bukását és 1968-at is. Miért? Mert *ezt* az óvatos liberalizálódást az oroszoknak nem lenne könnyű, de nem is érdemes megtörni! Miért tegyék? Hogy egy újabb 56-os októbert vásároljanak be maguknak? Ez Kádár legzseniálisabb fogása: 56 októberének kártyáját kivette a sztálinisták kezéből és maga forgatja — fordított előjellel! Egy nemzeti tragédiából — győzelmet csinált!

És *ezeket* az eredményeket rúgjuk fel? Nem, uram, soha! Önt zavarja, hogy Kádár Kossuth óta a legnépszerűbb magyar politikus? De az ördögbe is! Hátha *Önnek* nincs igaza? Végül is Németh László, aki állandóan harcolt 1867 és 1920 következményei ellen, melyeket Ön a mai helyzettel kíván analógiába állítani, miért állt már 1959-ben ennek az új « kiegyezésnek » a szolgálatába? És mindenki téved, az egész világ? Azzal az emberrel, akit 56-57-ben az oroszok nevetséges bábjának neveztek, ma egy fél világ politikusai paroláznak! [...]

És mi mindezzel szemben az Ön baja, uram? Unatkozik, ez minden! Idegesíti, hogy az emberek nálunk nem kormányválságokon törik a fejüket, hanem azon: hogyan vásároljanak maguknak egy nyaralót, vagy egy autót! Sőt, vallja be: nemcsak a nyárspolgárok untatják, de a sznobok is! Node ez csak nem elsőrendű emberi szempont! Végiggondolta már, hogy ez az ország 1938 után 20 évig mennyire túl volt politikummal telítve (de mit, 1848 óta mindig), és milyen borzalmak zúdultak a politikum nevében ez alatt a 20 év alatt az emberekre itt? Hát miért ne legyen most egy apolitikus kikapcsolódásuk? Ezt teremtetten meg Kádár János a számukra és igaza volt. Végül is, talán egy új Széchenyivel állunk itt szemben.

Minden szava valamennyire « belülről » is jön.

— Uram — mondom — egy csomó rész kérdésben igaza van. Dehát az egész több a részek összegénél: mint amatőr filozófus, erre a meggyőződésre jutottam. Hadd tegyek fel néhány kérdést Önnek. [...] Azt mondja, ugye, hogy nem szabad túlzott szabadságigényeinkkel Kádárnak ártani?

— Azt.

— De azt is mondja, hogy nálunk kiadták Karinthy Ferenc, Moldova, sőt Konrád György művét.

— Igen, mert...

— De honnan tudja, hogy Karinthy Ferenc, Moldova, Konrád nem ártottak-e Kádárnak?

— Akkor nem adták volna ki őket.

— Tehát Kádár János és Aczél György döntései Ön szerint *mindig és minden körülmények között helyesek*? De akkor miért kell nekünk egyáltalán *valamit* csinálni?

— Hogy ne ártsunk, segítsünk...

— Nem veszi észre, hogy micsoda zárt körben forog? Ön szerint Kádár zsarolja az oroszokat: ne feszítsétek túl a húrt Magyarországon, mert jön az új 56. De hátha erre Brezsnyev elvtárs azt mondja: — Uram, kedves Kádár elvtárs, hol vannak maguk 56-tól? Hiszen maguknál nem történik semmi! — Dehogynem, mondja Kádár elvtárs. Itt van a Konrád, meg a Moldova. — Az semmi, mondja erre Brezsnyev elvtárs. Füttyülünk a Konrádra, meg a

Moldovára... Ha valami kis igazi ellenzékük volna, akkor meggondolnánk a dolgot, és nem feszítenénk a húrt. De így?

Vagy pedig éppen ellenkezőleg, Brezsnyev elvtárs azt mondja: — Kedves Kádár elvtárs, maga itt valami új 56-ról beszél, és úgy látszik, van is benne valami, mert ez a Konrád, meg a Moldova... Dehát maga csak tudja, mi lett a vége 56-nak? Úgy odavágunk, hogy arról kol-dulnak.

— A tapasztalat...

— Az itt nem igazol semmit. [...] Ön hiszni akar valamit és a tapasztalat persze hogy azt igazolja. Nem veszi észre, uram, hogy ez is ideológia? Mit mondjak *vallás*. Vallásos nép lettünk.

— Megbolondult?

— Az egész Kádár kérdés, kiegyezés, oroszok és így tovább, régen elhagyta a *tapasztalat* szféráját. Önök szerint minden jó, ami történik, mert a *gondolkodásukat* úgy csúrik csavarják, hogy jó *legyen*. Persze, mert eleve *elhiszik*, hogy minden a lehető legkevésbé rossz. Minden nap meghajolnak a Jászai Mari tér felé, és azt mondják: — Egy az Isten, Kádár János, és Aczél György az ő prófétája. Aztán elmondják az imát, ami így hangzik: — Rosszabb is volt, ~~rosszabb~~ is lehetne, csak ne ~~legyen~~ rosszabb. Majd « ámen » helyett hozzáteszik: *ez van*. Ezt hangosan is kimondják, az egész magyar nyelv rövidesen ebből a két szóból fog állni. [...]

Térjünk le erről a vallásról, uram, talán valamivel majd egészségesebbek leszünk... Nem mondom én Vata vagy Koppány módjára, hogy « térjünk vissza őseink hitéhez », értsd az Eötvös József és Teleki László hitéhez, csak *ezt* hagyjuk már abba. Ne *így* törődjünk a helyzettel. Törődjünk vele, de ne törődjünk bele. Ne *így* akarjuk magunkat jól érezni, mert így nem fog menni...

— Hát?

— Úgy, hogy ne azért mondjunk valamit, mert azzal ennek vagy annak a vezetőnek segítünk, mikor úgy se tudjuk, mivel segítünk. Hanem azért, mert *valamit* akarunk vele mondani, méghozzá — horribile dictu —

valami igazat. A helyzetet pedig úgy vegyük figyelembe, hogy ha valamiről az a véleményünk, hogy az igazat nem lehet megmondani róla, *arról ne mondjunk semmit.*

— Ez az Ön egész programja?

— Pillanatnyilag *ez.* Ha idáig eljutottunk, akkor — félek, későn — kezdhethetünk beszélni Magyarországon a társadalmi együttélés kultúrájáról, tehát a politikai kultúráról.